

NÉMETH S. KATALIN

Német utazó – magyar bibliával

Veit Marchthaler (1564–1641) ulmi kereskedő, majd városi tanácsnok magyarországi és erdélyi utazásairól szóló leírását több tanulmányban elemeztük, s folyamatban van a kézirat magyarra fordítása és megjelentetése is.¹ Az 1582 és 1600 között az ulmi Scherman kereskedőház megbízásából magyar nyelvterületen tartózkodó Marchthaler, aki Pápa városából kiindulva bejárta a Balaton-felvidéket, Észak-Magyarországot, a Partiumot és Erdélyt, *Ungarische Sachen* című kéziratában² az útleírás, az országismeret, a történeti elbeszélés sajátos keverékét nyújtja. A közel húszéves itteni tartózkodás nyilván a magyar nyelv bizonyos fokú elsajátításával is járt, feltehetően azonban csak a mindennapi érintkezést elősegítő szinten. Német nyelvű útleírása arról tanúskodik, hogy Marchthaler a kiejtést követve, de gyakran használ magyar kifejezéseket, leginkább városneveket, tájmegjelöléseket. A német kézírásból első pillantásra is kiütköznek a latin betűs, latin kifejezéseket és magyar városneveket, magyar mondásokat megidéző szövegrészek. A személy- vagy városnevek, tájmegjelölések bizonyítják, hogy Marchthaler nemcsak használta, ismerte a magyar nyelvű megjelöléseket, hanem a szavak jelentésével is tisztában volt. A Balaton melletti hegyeket *Palottom melleki hegieknek*, a bort *Pallottom melleky Bornak* nevezi. A Vág és Nyitra között vidéket *Viwari mezőnek* (Újvári mezőnek), a Nyitra folyó felé pedig *Matgius feöldének* (Mátyusföldének) hívja.³ Nagyvárad utcáinak nemcsak a nevét ismeri, hanem azok jelentését is: „Az utcák nevei részben városok elnevezéseit kapták, mint *Becz*, *Welencze*, mások a hét napjainak nevét viselik, *Pentekhell*, *Zombathell*, *Zerdahel*”.

Marchthalernél hasonló érdeklődésre számíthatnak a magyar szólások, közmondások vagy nyelvtörő mondókák. A „Meguntam Györött, Duna, Rába, Rábca rákja lába ráktoamat” német fordítása bizonyítja, hogy a szerző ugyan pontosan értette a szöveget, de a nyelvi akrobatikát németül természetesen nem tudta közvetíteni. Az idézett nyelvtörő közismert, bár a nagy közmondás- és szólásgyűjteményekben nem

1 Összefoglaló és a szakirodalmat is tartalmazó tanulmány: NÉMETH S. Katalin, *Utazások Erdélyben és Magyarországon (Veit Marchthaler: Ungarische Sachen, 1588)*, ItK, 106(2002), 3–23.

2 Stadtarchiv Ulm (a továbbiakban: StA Ulm) H Marchthaler, Veit Nr. 1.

3 „A Vág s Nyitra közt vagyon, és régi névvel Mátyusföldének hivatattik”. ISTVÁNFY Miklós *Magyarok dolgairól írt históriája Tállyay Pál XVII. századi fordításában*, Bp., 2001, 290.

találtam,⁴ kétszer is idézi viszont Mikszáth Kálmán⁵ *A fekete kakas* című elbeszélésben és *A fekete város* című regényében. Ugyancsak ritka, bár egyértelmű magyar mondás a „Nyelwiwel az Alfelinek Zant az Procurator”, amelyet Marchthaler a váradi jogi ügyintézés kapcsán, feltehetőleg személyes tapasztalat alapján vet papírra. A mondással szerzőnk a német „Zungen drescher” kifejezésnek találta meg a magyarul szóló megfelelőjét. A gyakorlati nyelvtudással rendelkező Marchthaler magyar szövegidezétei részben öröklődtek a 17. századi német útikönyvekben, de már szövegtorzulással, hiszen sem a lemásoló, sem a későbbiekben kompiláló szerzők vagy nyomdászok nem tudták, mit írnak le. Ennek kirívó példája a kassai borra vonatkozó mondás (*Vinum de Cassa, ageb, az ki az töwit asa*), amelynek háttérében nyilvánvalóan a kassai borkereskedelem körüli konkurenciaharcokat kell keresnünk. A mondás időközben annyira eltorzult, hogy a 20. századi fordító már nem is értette meg, s sejtése szerint fordította magyarra az eredetileg is magyar mondást.⁶

Eddig még nem akadunk nyomára a következő magyar szólásnak: *Az kalai toluaioknak, Tokay koborlokknak, Szakmari mazokknak, Kassay tiwkazokknak, Onadi katonakknak es Egri witezeknek*. Az állítólagos levélcímzést az egyik török főkapitány leveléből idézte Veit Marchthaler.

A magyar nyelvterületen kereskedéssel, utazással eltelt közel húsz év nyilván a későbbiekben sem törlődött ki teljesen Marchthaler emlékezetéből, és az Ulmban eltöltött további négy évtized alatt is lehettek magyar kapcsolatai. Erről tanúskodik, hogy idős Valentin Frank (1590–1648), későbbi szebeni királybíró és szász gróf, 1619 és 1621 között levelezési kapcsolatban állt Veit Marchthalerrel. Frank ez idő tájt Lazarus Henckel löcsei származású bécsi polgár – ekkor azonban még ulmi bankár – unokáinak volt a nevelője.⁷ Marchthaler, aki leveleiben Henckel lányát, Tobias Stubick bécsi kereskedő özvegyét, Martha (Henckel) Stubickot unokatestvérének nevezi, tanácsokat ad, hogy a Magyarországról Strassburgba érkező Henckel-unokák miként őrizhetnék meg magyar nyelvtudásukat.⁸ Felajánlja segítségét, hogy beszerez számukra egy magyar bibliát és egy magyar–latin szótárt (egyértelmű, hogy Szenci Molnár Albert kiadásairól van szó), további magyar könyvbeszerzéseket illetően pedig a „Heidelbergben időző nagy magyar tudóshoz, Szenci Molnár Alberthez” irányítja Frankot. Henckel és Szenci Molnár közvetlen kapcsolatáról lényegesen korábbi adataink is vannak. Szenci Molnár levelezésében többször hivatkozik Henckel segítségére, naplójában pedig az 1604. szeptember 13-ai bejegyzésben olvashatjuk, hogy

4 MARGALITS Ede, *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*, Bp., 1896; O. NAGY Gábor, *Magyar szólások és közmondások*, Bp., 1976.

5 MIKSZÁTH Kálmán, *A fekete kakas* (1899) és *A fekete város* (1908–1910); mindkettő a kritikai kiadás *Regények és nagyobb elbeszélések* köteteiben.

6 NÉMETH S. Katalin, *Magyarról magyarra = Szabó G. Zoltán 60. születésnapjára*, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 2003.

7 Josef KALBRUNNER, *Lazarus Henckel von Donnersmarck*, Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 24(1931), 142–156; Gustav GÜNDISCH, *Valentin Frank d. Ä. als Erzieher der Enkel des Lazarus Henckel von Donnersmarck*, Korrespondenzblatt des Arbeitskreises für Siebenbürgische Landeskunde, III. Folge, Köln/Wien, 1976, Heft 3–4, 113–123.

8 SZENCZI MOLNÁR Albert *Naplója, levelezése és irományai*, kiad. DÉZSI Lajos, Bp., 1898, 39, 204–205, 370.

„Norimbergából Viennába küldtem a Szótár hat példányát, hogy továbbítsák Henkel úrnak és pártfogóimnak”⁹

Eddigi forrásaink, az útleírás ismerete és Marchthaler iskolázottságára vonatkozó életrajzi adatok alapján csupán azt feltételezhetjük, hogy a mindennapi élethez szükséges szinten beszélt és írt magyarul, de bonyolultabb szöveg megértéséről vagy idézéséről nem volt tudomásunk. Ezért keltette fel az érdeklődésünket az az információ, amelyet a német album amicorumok adatbázisában találtunk. A *Repertorium Alborum Amicorum* (a továbbiakban: RAA) emlékkönyv-bejegyzői között szerepel Veit Marchthaler neve, a feldolgozó levéltáros pedig a bejegyzést „Prosa. Ungar. (?)” kategóriába sorolta.¹⁰ Az idézett emlékkönyvet Werner Wilhelm Schnabel tárta fel *Die Stambücher und Stambuchfragmente der Stadtbibliothek Nürnberg* című háromkötetes repertóriumában.¹¹ Az emlékkönyv tulajdonosáról kevés életrajzi adat ismeretes, a bejegyzések alapján Sebastian Riegel (1611–1652) nürnbergi teológus megfordult Ulmban, Altdorfban, Nürnbergben, Frankfurt am Mainban, Speyerben és Strassburgban. Az altdorfi egyetem anyakönyve szerint 1624-ben iratkozott be az altdorfi iskolába,¹² majd annyi tudható még, hogy a Nürnberg közeli Hersbruckban tevékenykedett lelkészként. Könyvtári katalógusokban a neve alig szerepel; 1635-ben jelent meg Otto Ludwig zu Salm temetése felett tartott halotti prédikációja, amelyből a karlsruhei összesített katalógus csak egyetlen fennmaradt példányt ismer.¹³ Egy 1639-ben Altdorfban kiadott disszertációban Johann Weinmann teológiaprofesszor irányítása alatt vett részt egy disputáció vitájában.¹⁴ Annál érdekesebb azonban az albumba bejegyző személyek névsora. Az 1630 és 1637 között keletkezett bejegyzések egy része ugyanis az Ausztriából elűzött protestánsokhoz köthető: többnyire bárói rangú személyekhez, akiknek későbbi sorsa is érdekes, s magyar vonatkozásoktól sem független. A 212 bejegyzés természetesen nagyrészt az albumtulajdonos tanárai-

9 SZENCI MOLNÁR Albert *Válogatott művei*, TOLNAI Gábor irányításával s. a. r. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., 1976, 482. Lásd erről még: STOLL Béla, *Szenci Molnár Albert ismeretlen levele és latin elégiája = Szenci Molnár Albert és a magyar későreneszánsz*, szerk. CSANDA Sándor, KESERŰ Bálint, Szeged, 1978 (Adattár XVII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 4), 263.

10 RAA 1630_riegel.

11 *Die Handschriften der Stadtbibliothek Nürnberg*, Sonderband, 3 Bde, Wiesbaden, 1995. (Az idézendő albumbejegyzésről Dr. Sabine Sauer segítőkészségének köszönhetően kaptam a nürnbergi városi könyvtárból digitális hozzáférhetést.)

12 *Die Matrikel der Universität Altdorf*, hg. E. v. STEINMEYER, 1–2, 1912; *Universität Frankfurt a. O.*, hg. E. FRIEDLÄNDER, 1–3 (Ältere Universitäts-Matrikeln, I), 1887–1891.

13 *In funus luctuosissimum Herois Laudatissimi, Perillvstris Et Generosissimi Domini, Dn. Ottonis Lvdozici, Rheni Et Sylvarum Comitit, Comitit In Salm, Et Dn. In Vinstingen, &c. S.R.M. Et Regni Svecic Per Alsatiam Generalis Militiae Praefecti, felicissimae memoriae*, Strassburg, Welper, 1635.

14 *Epistolae Paulinae Ad Galatas Disputatio [...] / Sub Praesidio M. Johannis WEINMANNI*; 3 Teil: *Exhibens genuinam capituli II. à v. 1. usq[ue] ad v. 7. lectionem, ac veri verborum sensus expositionem, harumq[ue] ab Adversariorum corruptelis & [...] vindicationem / [...]*, Sub Praesidio M. Johannis WEINMANNI, SS. Theol. Prof. Publ. & Eccl. Min. [...], examini subjcit Philippus OETTINGER / Norimberg. [...], Ad diem 30. Octobris. Johannes WEINMANNUS [Präses]; Philippus OETTINGER [Resp.], résztvevők: Seb. RIGELIUS, Wolfgang Jacobus MÜLLER; Johann Ludovicus WIDER, Altdorphi[i], Scherffius, 1639, [1] lev. 33–52 lap, [1] lev. Wolfenbüttel, HAB, VD17 23:622472T.

tól, illetve iskolatársaitól származik, a vastkos kötetet gyakran díszítik fekete-fehér vagy színes rajzok, esetleg beragasztott képek. A bejegyzések nyelve többnyire latin, de gyakori a görög, héber és az élő nyelvek közül a német, olasz, francia is. Altdorfi teológiaprofesszora, Johann Weinmann 1636-ban, nyilván az iskola elhagyásakor írta be Riegel emlékkönyvébe Augustinus *In Ioannis evangelium tractatus*ából származó citátumát. Az Ulmban töltött időkre nemcsak Veit Marchthaler, hanem a Magyarország leírását több kiadásban megörökítő Martin Zeiller (1589–1661) bejegyzése is emlékeztet.¹⁵ Korábbi publikációinkban már sikerült tisztázni, hogy Martin Zeiller nem járt Magyarországon, leírásának nagy részét Veit Marchthaler kéziratából vette át. Az emlékkönyvben megtalálható a következő nemzedék azonos nevű képviselője is, Vitus (Veit) Marchthaler (1612–1676), a híres *Marchthaler Chronick Ulm* című kézirat szerzője,¹⁶ aki 1632. július 24-én írta be Lipsius *De Constantiá*jának egy idézetét és egy latin nyelvű ajánlást. A magyar vonatkozású kapcsolatok az Ausztriából elköltözött exulánsok személyét vizsgálva is feltárhatók.¹⁷

1635-ben egy francia verses mondást írt az emlékkönyvbe Wolfgang Julius von Hohenlohe (1622–1698), az akkor még csak 13 éves fiatal gróf családjával a harmincéves háború alatt Ohrdrufból menekült el. Nagy katonai karriert (Feldmarschall) magának mondható pályájának fontos állomásai: Zrinyiújvár és Mogersdorf, a vasvári béke megkötésének színhelye. Sebastian Riegel emlékkönyvében olvasható még a fiatalabb Hohenlohe gróf, Johann Ludwig (1625–1689) latin szentenciát megörökítő bejegyzése is. A tudománynak és történelemnek több nevezetes személyiséget adó Herberstein bárói család Kelet-Stájerországból menekült el ugyancsak a harmincéves háború idején, Otto Heinrich báró (1590–1634) 1633-ban, egy évvel halála előtt írt latin és francia szentenciát, illetve német ajánlást a nürnbergi teológus emlékkönyvébe. Ugyancsak latin, továbbá olasz szentenciát és német ajánlást írt az emlékkönyvbe Gallus Freiherr von Racknitz Gallus (1590–1658). A Lipszében tanult gróf 1619-ben II. Ferdinánd kíséretében ott volt a frankfurti császárválasztáson, ahol tanácsosi és kamarási rangot nyert. 1629-ben mint protestáns Ausztria elhagyására kényszerült,¹⁸ először Regensburgban, majd Nürnbergben telepedett le. *Herz- und Seelenmusik* címmel 45 egyházi éneket jelentetett meg (Nürnberg, 1650 k.).¹⁹ A stájerországi exulánsok közé tartozott még a latin és német bejegyzéseket tevő Andreas Sauer zu Kosiak és Wöllan gróf,²⁰ valamint Christoph Kronegk báró.²¹

15 RAA 1630_riegel S. 201; Georg Andreas WILL, *Nürnbergisches Gelehrten-Lexicon oder Beschreibung aller Nürnbergischen Gelehrten beyderley Geschlechtes nach Ihrem Leben/ Verdiensten und Schriften [...]*, Fortgesetzt von Christian Konrad NOPITSCH, 1–8, Nürnberg–Altdorf, 1755–1758, bzw. 1802–1808, III, 521 a.

16 StA Ulm Chroniken: G 1 1584, G 1 1650/1, G 1 1650/2, G 1 1668, G 1 1688, G 1 1689, G 1 1690, G 1 1705/1, G 1 1717/1, G 1 1737/1, G 1 1770, G 1 1779, G 1 1780/2, G 1 1692.

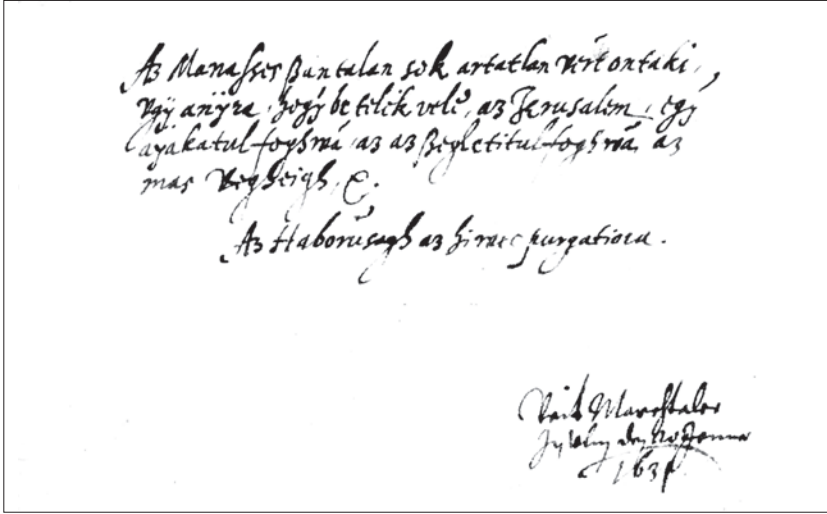
17 A Karintiából és Stájerországból Németországba menekülő exulánsok egy csoportja bizonyos ideig Batthyány Ferenc udvarában talált menedékre. MONOK István, *Württembergi exulánsok Batthyány Ferenc udvarában*, MKsz, 119(2003), 205–211.

18 A Rackwitz főnemesi családról: Johann Heinrich ZEDLER, *Grosses vollständiges Universal-Lexicon Aller Wissenschaften und Künste*, 30, Leipzig, 1741, 499. hasáb.

19 Göttingen, NSU.

20 A horvátországi Kosieck/Kosiack grófi családról: ZEDLER, *i. m.*, 15, Leipzig, 1741 (?), 782. hasáb.

21 A Kronegk/Cronegk/Croneck karintiai bárói családról: *Uo.*, 6, Leipzig, 1741 (?), 880. hasáb.

Veit Marchthaler albumbejegyzése (RAA 1630_riegel)

A magyar vonatkozások kutatója számára azonban természetesen Veit Marchthaler bejegyzése érdekes és egyben meglepő is. Az Ulmba 1600-ban Magyarországról visszatérő kereskedő ugyanis 1631-ben ószövetségi idézetet írt az emlékkönyvbe, mégpedig hibátlan magyarsággal. Az album 55. lapjának teljes verzóját elfoglaló idézet a következő:

Az Manasses bantalan sok ártatlan vért ontta ki,
Vgy anyra, hogy be telik vele, az Jerusalem, egy
ayakatul foghwá, az az begletitul foghwá, az
mas vegheigh, etc.
Az Haborusagh az hiwec purgatioia.

Veit Marchtaler Zu Vlm den 20 Jenner 1631

A bibliai citátum helyét természetesen nem nehéz azonosítani, a Királyok 2. könyve 21. részének 16. versét idézi a német bejegyző. Kérdéses volt azonban, hogy melyik magyar fordításról van szó. A bejegyzés keletkezéséig négy teljes magyar bibliafordítás jelent meg: a Vizsolyi Biblia (1590),²² Szenci Molnár javított hanai kiadása (1608), Heltai Gáspár bibliája – az apokrif könyvek kivételével – (Kolozsvár, 1561)²³ és a legkevésbé valószínű Káldi György-féle katolikus fordítás (Bécs, 1626).²⁴ A leggyakrabban idézett protestáns bibliafordítás, Károlyi Gáspár Vizsolyban kiadott munkája szerint a tartalmilag beazonosítható vers a következő: „És Manasse nagyon sok ártatlan vért is ontott ki, úgy hogy Jeruzsálem minden felől megtelt vele [...]” (2Kir 21, 16)

22 RMNy 652.

23 RMNy 208.

24 RMNy 1352.

Veit Marchthaler akvarellje (RAA 1630_riegel)

Látható, hogy a szöveg nem azonos Marchthaler idézetével, ahogyan nem volt azonos a hanai biblia, illetve Heltai Gáspár és Káldi György fordításával sem. A bejegyzés utolsó sorát, a háborúságról szóló szentenciát pedig egyik fordításban sem találtuk. Ötödikként a csupán négy ószövegségi könyvet tartalmazó Melius Juhász Péter-féle fordítást lapoztuk fel, *Az ket Samuel könyveinek, es az ket Kirali könyveknek az sido nielvnek igassagabol, es az igaz es bölcz magiarazók forditasabol igazan valo forditasa magyar nielvre,*²⁵ ahol egyértelmű bizonyítékát láttuk, hogy Marchthaler ezt a kiadást használta. Igaz ugyan, hogy a héberből fordító Meliusnál eltér a versek számozása, de a 12. verset beazonosíthattuk Marchthaler citátumával. Az utolsó sor lelőhelyét pedig a 21. részhez fűzött Magyarázat utolsó soraként találtuk meg.²⁶

De vgian è föllött az Manasses fántalan soc ártatan vęrtis onta ki, vgy annira, hogy vgian be teleę vele az Ierusalem, egy ayakátul, az az řegletitül fogua à as vegeijg [...] [Magyarázat:] Hát az haborusag az hiuec purgatioia.

25 Debrecen, Hoffhalter Raphael, 1565. RMK I. 55, RMNy 205. A mű digitális hozzáférhetőségére Farkas Gábor Farkas hívta fel a figyelmemet, hálás köszönet érte.

26 Márkus Mihály tanulmánya szerint: „Sámuel első és második könyvét nagyon szép kiadásban – de sajátos bibliafordító módszerrel bocsájtotta sajtó alá Melius Juhász Péter. Tulajdonképpen szinte parafrázisnak kell mondanunk. A magyarázat szövege nyomdatechnikai elkülönítés nélkül, a szövegbe beépítve jelentkezik. Efféle stílusú bibliafordításnak a későbbiek során nem akadt sem követője, sem folytatása”. *Biblia Sacra Hungarica: A könyv, „mely örök életet ad”,* [kiállítási katalógus], Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2008, 79.

Hieronymus Wierix, *Excitatio Hominis*, 1578. (rézmetszet, BMC 1870,0625 736)

A szöveges albumbejegyzéssel szemben, tehát az 56. lap rektóján egy teljes oldalas színes rajz található *Excitatio Hominis* címmel. A rajz a *Repertorium Alborum Amicorum* leírása szerint: „Gouache: dem gestrauchelten Menschen (Homo) wird von der Sanftmut mit Palmzweig, Krone und Schaf (Excitatio Hominis) aufgeholfen, während ihn die Cognitio Dei mit den Gesetzestafeln und dem Lumen Veritatis auf die Dona Spiritus (Glaube, Liebe, Hoffnung) weist.” Az akvarell önmagában is megállja a helyét, a kompozíció, a fejlett rajzkészség azonban arra utalt, hogy ismertebb kép másolatáról lehet szó. Az *Excitatio Hominis* feldolgozását keresve rá is akadtunk arra a rézkarcra, amely egyértelműen albumbéli ábrázolásunk elődjének tekinthető. Az 1578-ban nyomtatott képi ábrázolás Ambrosius Francken festő munkája, kiadója Willem van Haecht (1529 k.–1593), rézmetszője Hieronymus Wierix.²⁷ Idősb Ambrosius Francken (1544–1618) az ötgenerációs képzőművész család egyik leghíresebb tagja, akinek képeit mind az ő irányításával, mind más műhelyekben számtalanszor lemásolták. Oltárképei mellett a bibliai zsánerképek kicsinyített változatai a németalföldi polgárság kedvelt műtárgyai közé tartoztak. A rézkarcot holland, francia és német bibliai citátumok (8–8 sor) kísérik, amelyek Marchthaler akvarelljéről hiányoznak, a holland feliratok viszont latinul megvannak. Hieronymus Wierix (1553–1619) és két, ugyancsak rézmetsző testvére a Brueghel és Rubens közötti időszakban Antwerpen leghíresebb rézmetszői közé tartoztak, a Plantin könyvkiadó számtalan művét illusztrálták.²⁸ Mind Ambrosius Francken, mind a Wierix testvérek tagjai voltak a Lukaszilde néven ismert – Szent Lukácsról, a

27 F. W. H. HOLLSTEIN, *Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts c. 1450–1700*, Amsterdam, 1949, 1799.

28 Marie MAUQUOY-HENDRICKX, *Les estampes des Wierix conservées au Cabinet des Estampes de la Bibliothèque Royale Albert I. : Catalogue raisonné*, 1–4 (französisch/englisch), 1983, 1473.

festők védőszentjéről elnevezett – képzőművész egyesületnek, amelynek a legnevezetesebb antwerpeni tagjai éppen a két Brueghel és Rubens voltak. A Francken festményét elődjének tekintő Wierix-metszet ugyan lehet mintaképe Veit Marchthaler akvarelljének, azonban a színezést látva inkább feltételezhetjük, hogy az eredeti festmény (vagy egyik másolata) lehetett Marchthaler számára ismert. Francken festményéről, amennyiben létezik, eddig nem sikerült színes felvételt szereznünk.

Az akvarell három fő alakja, attribútumaik és ruházatuk megegyezik a Wierix-féle metszeten láthatóval. Az elbukott, ruhátlanul fekvő férfialakot a csillagglóriával koronázott Kegyelem (Gratia) segíti fel, jobb kezében a pálmaágra fűzött koronával és a segítségére siető báránnyal. A másik alak a Cognitio Dei, fején az Igazság világossága (Lumen veritatis) lángjával, jobb kezében a férfialak felé tartva az isteni törvénytáblát, bal kezével pedig a felhők között a három fő erény, a Hit, Remény, Szeretet allegóriájára mutatva. A három fő erény fölött galamb száll a Szentlélek képében (Dona spiritus), alatta a háttérben tornyos városkép látható, mind a metszeten, mind az akvarellen azonos jelleggel.

A lényeges eltérés Wierix metszete és Marchthaler albumbejegyzése között a bal felső sarokban található. A holland metszeten az emberi életet ábrázoló emeletes ház látható, benne hat miniatúrával és a ház előtt is két alakkal. A ház felirata „Domus tenebrarum”, a ház fölött a flamand felirat: „Des smenschen optant”, azaz a kép latin címe: „Excitatio hominis”. Az emeletes épületet és jeleneteit azonban Veit Marchthaler nem vette át, csupán a jobb felső sarokban fekvő ruhátlan nőalakot, aki fölé egy török sátorra hasonlító, piros tetejű, félig nyitott fehér fátyolsátrat festett. Marchthaler teljesen új alakjai a sátor előtt láthatók: két piros-kék viseletbe (kék mente és piros nadrág, illetve fordítva) öltözött férfialak kardpárbajt vív. A dunántúli élményeit megörökítő Marchthaler útirajzának olvasója könnyen felidézheti azt a leírást, amely a Pápa környéki, illetve Balaton-felvidéki párbajokat örökítette meg: „Ennél a várnál [Veszprém] gyakran tartottak a törökök és a magyarok közt kopjatörést és bajnívást, amint Pápán, ahol anno [15]82. a magyar nyelvet tanultam, kétszer is láttam ezt a lovagi játékot Veszprém felé.”²⁹

Veit Marchthaler albumbejegyzése több kérdést vet fel, amelyekre csak részben tudunk választ adni. A bibliai citátum szereplője az Ószövetség egyik legkegyetlenebb alakja, akinek későbbi megtérése a Krónikák 2. könyve 11–20. versében olvasható, de Marchthaler itt csak a kegyetlenségről szóló Királyok 2. könyvét idézi. Manasses története a magyar nyelven feldolgozott protestáns bibliai históriák között is előfordul. Két ízben is megjelent a *Penitentiára intő história, Istennek irgalmasságának ajánlásával, Manasszészről és Nabukodonozorról*, először a *Hoffgreff-énekeskönyvben* Kolozsvárott 1556-ban, majd Bornemisza Péter énekeskönyvében Detrekőn 1582-ben.³⁰ A protestáns szerzőnél a bűnbánatra intő-hívó história³¹ kiegészül a háború megtisztító jellegét ki-

29 *Ungarische Sachen*, 72v (saját fordítás).

30 *Historiac melyeket az Szent Bibliából [...] (RMNy 134A) és Enecec harom rendbe (RMNy 513, hasonmás kiadásban is)*. Lásd: *XVI. századbeli magyar költők művei*, 6, közléteszi SZILÁDY Áron, Bp., 1896, 75–81; RPHA 1205. A históriás énekre való hivatkozásért Németh Lajost illeti a köszönet.

31 OLÁH Szabolcs, *Hitélmény és tanközlés*, Debrecen, 2000 (Csokonai Könyvtár, 22), 258.

emelő citátummal, amely a Melius-féle bibliafordítás „magyarázat” passzusában található. Marchthaler intő, oktató bibliai idézete a harmincéves háború közepén kerül az emlékkönyvbe, amikor közvetlen környezetében is tapasztalhatja a protestánsok elűzését. A bűneiből megigazuló ember a festményen egyértelmű választ és egyedüli megoldást ad a citátum vétkezőjének sorsára. A témaválasztás tehát feltehetően a történelmi körülményekkel magyarázható. Sokkal nehezebb választ találni arra, miért ezt a bibliafordítást használta Marchthaler és egyáltalán: miért írt magyarul az emlékkönyvbe. Mint korábban utaltunk rá, magyar kapcsolatai Ulmban is voltak, több évtizeddel magyarországi tartózkodása után. Minden bizonnyal könnyen megszerezhetette volna Szenci Molnár hanau bibliakiadását is, főleg, hogy levelezése szerint jól ismerte és másoknak is ajánlotta a magyar tudós műveit. Melius Juhász Péter csupán négy bibliai könyvet tartalmazó fordítása viszont még akkor jelent meg, amikor Marchthaler nem is tartózkodhatott magyar földön. Kétségtelen azonban, hogy húszéves itteni tartózkodása idején, főleg, hogy Debrecenben is járt és részletesen írt a városról,³² hozzájuthatott a Hoffhalter nyomdában kiadott bibliafordításhoz. Az idézet azt igazolja: Marchthaler magyar nyelvű bibliafordítást használt, s több évtizeddel magyarországi tartózkodása után is megőrizte, idézetkeresés közben pedig elővette a számára nyilván kedves magyar nyelvű kiadványt. A másik megválaszolandó kérdés: miért írt magyar nyelven egy nürnbergi teológus emlékkönyvébe. Egyszerű, de kevésbé hihető válasz lenne, hogy csupán kérkedni akart nyelvtudásával és a több mint kétszáz beíró között egyedülként egy olyan nyelvű citátumot keresett, amelyet senki sem értett. Miután Marchthaler ekkor már közel hetvenéves városi tanácsos volt, aligha hihető, hogy csupán dicsekvés állt szándékában. Más válasz nem lévén, fel kell tételeznünk, hogy a nürnbergi egyetemi hallgató környezetében, Marchthaler közelében voltak magyarok vagy legalábbis olyan értelmiségiek, akik ismerték a nyelvet, megértették a különös nyelvű bibliai üzenetet. Remélhetőleg a folytatandó délnémet levéltári kutatások erre a kérdésre is választ adnak.

32 NÉMETH S. Katalin, *Debrecen Veit Marchthaler útleírásában = Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, szerk. IMRE Mihály, OLÁH Szabolcs, FAZAKAS Gergely Tamás, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011, 1, 350–356.